

ПРАВАТА НА ДЕЦАТА И ГРАЖДАНСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Лиляна Стракова

Софийски университет, „Св. Климент Охридски“

Резюме. Темите за гражданското образование и правата на децата се дискутира все по-често през последните 11 години – след като България стана член на ЕС. От гражданското образование се очаква да запознае и приобщи децата към техните „равни и неотменими права, най-важни от които са свободата, справедливостта и мирът в света“. Продуктът на гражданско образование не може да бъде само „един гласоподавател“, а по-скоро личности, загрижени за публичното благо. Чрез гражданското образование се интериоризира моралната основа на правата на децата.

Keywords: civic education; children's rights; values; family; school; public policies

Темите за гражданското образование на децата и младежите и защитата на техните права са перманентно дискутирани през последните години, особено след като България стана член на ЕС. Засилването на интереса към двете теми, които имат обща ценностна база, не е случаен, той все по-често излиза на преден план поради редица причини или т.нар. „бариири“ пред гражданското образование в страните от бившия социалистически блок през 11-те години след 2007 г.

При изследването на гражданското образование, гражданското участие, социалната активност на учениците и пр. многоплановостта на въпросите и възможните отговори не може да се анализира само в рамките на една научна дисциплина, а се налага интегриране на познание от множество социални „изследователски територии“, всяка от които има свой дял, принос, доминираща гледна точка. Синтезирането на водещи идеи, които да опишат и обяснят педагогическото явление „гражданско образование“, е широка, дискуссионна проблематика, но си струва да бъде и „свивана“ до педагогическите измерения на раждането, развитието и дори до „завръщането“ на гражданина, както все по-често се говори и пише напоследък.

На гражданското образование се пада отговорната задача да представи пред децата от предучилищна възраст и пред учениците в средното училище социални явления и факти, които са важни за всички членове на човешкото семейство, да ги

запознае и приобщи към „техните равни и неотменими права, във фокуса на които са свободата, справедливостта и мирът в света“.

Повечето образователни системи днес си поставят за цел формирането на добри граждани, което, преведено на общия език на човешките права, се свързва със зачитането на достойнството и ценността на човешката личност. **Конвенцията за правата на детето е специфичен морален кодекс, роден от нуждите на живота и множество международни пактове за правата на човека**, в основата на които е Всеобщата декларация за правата на човека. А самата Декларация (ВДПЧ) е плод на повече от двувековни търсения, дебати, развитие на нравствени идеали, отразени както в Декларацията за независимостта на САЩ от 1776 г., така и в Декларацията за правата на човека и гражданина от 1789 г. във Франция. Без да се стремим темата за правата на човека да бъде предмет на по-широко интерпретиране в настоящия скромнен по обем текст, си струва да отбележим мисълта, че „правата на човека са сред най-бляскавите искри на западната култура и цивилизация“ (Kolev, 2015: 16). Те по своята същност се реализират неизбежно в социален контекст, т.е. „подчиняват се на социално формулираните и наследени от всяка генерация норми на човешката култура“ (Kolev, 2015: 18). „Правата на децата“ и „Гражданското образование“, като конструкти, обозначават, от една страна, реални явления, а от друга – идеални, т.е. такива, каквито трябва да бъдат. Когато ги изследваме като част от социалната реалност, прилагаме исторически, позитивистки (като съществуващи, действащи) подходи, които са по-скоро емпирично ориентирани, защото се изследват и оценяват факти, данни за съблюдаване или нарушаване на правата на децата. От друга страна, когато ги изследваме като „идеални“ цели, застъпваме по необходимост моралната гледна точка, моралът става главният оценъчен критерий и анализираме правата на децата и гражданското образование от гледна точка на „дължимото“, „правилното“. Нашият анализ се базира на необходимата и реално съществуваща в „живия живот“ връзка между тях. Връзка, която е в основата и на родово-видовото съотношение в педагогически контекст – гражданско образование – права на децата. **И гражданското образование, и правата на децата имат специфична регулираща роля за човешкото поведение**. Ето защо усвояването на граждански ценности в съвременното и в перспектива демократично общество може да ускори създаването не само на по-голяма обща подреденост, а един подобър ред в човешките отношения и обществото, като цяло, една „справедлива, морално обоснована власт“ (Groisman, 2017: 29).

В дихотомията права на децата – гражданско образование се откроява потребността от отчитане на тяхната изначална свързаност, зависимост на степенята на развитие на ценностния облик на индивида от семейната среда, родното място, други влияния (икономически, културни, социални и пр.), които са съществени за функционирането му в обществото.

Децата поради своята физическа и умствена незрялост се нуждаят от специални грижи и подкрепа от раждането си до навършването на пълнолетие. И тази подкре-

па и грижи са в интерес както на отделното дете, така и на обществото, като цяло, в името на неговото необратимо позитивно развитие. В този план, гражданското образование носи отговорност за усвояването на знания за правата на детската личност както от децата, така и от техните родители и от всички, които са професионално отговорни за отглеждането и възпитанието им. От друга страна, наличието или липсата на пряка обществена ангажираност и активност за защита на правата на децата е в основата на създаването на благоприятна или неподходяща среда за развитието им.

Една от целите на гражданското образование, разглеждано в неговата свързаност с правата на децата, е да преведе „човешките права“ на достъпен, ясен, лесен за осъзнаване, осмисляне и усвояване език. В този план, и у нас съществува опит, предимно на организации, създадени от образовани и обществено активни граждани – юристи, педагози, социолози и др. професионалисти, за преподаване на „човешките права“ на деца от предучилищна и училищна възраст. Усилията на различни организации и инициативи създават основите на гражданското образование, което „изповядва“ демократични ценности, което насочва младите хора към различни форми на пряко гражданско участие и респект към върховенството на закона. „Продуктът“ на гражданското образование от/във семейството, училището и извънучилищната среда не може да бъде само един „гласоподавател“, а по-скоро личности и общности, действително загрижени за публичното благо. Морално-политическата същност на гражданското образование (свобода, равенство, обществен договор, общност, участие и пр.) е „функция на върховенството на правото и защитата на основните права и свободи на личността“ (Slavov, 2017: 20).

До този момент гражданското образование не присъства като самостоятелен учебен предмет в българското училище. И може би това е една от „бариерите“, реалните трудности и дефицити в подготовката на българските ученици по правата на човека и в по-общ план в областта на гражданското образование. С новия закон за предучилищното и училищното образование тази бариера би следвало да се преодолее. Откакто България стана член на ЕС досега – 11 години, се разчиташе на интегрирания подход при усвояването на ценностите на гражданството, вкл. на европейското гражданство. Интегрирането на теми и учебно съдържание от различни области и учебни предмети не беше приоритет на българското учителство, но не поради нежелание, невъзможност, некомпетентност и пр., а по-скоро поради претрупване на учебните програми с образователно съдържание и липса на достатъчно учебно време за дискутиране и реално участие на учениците в обществени дела, които да ги приобщат към ценностите на гражданското общество.

В полето на ценностите на гражданското образование децата следва да усвоят базисни знания и умения, които ги правят по-социабилни, с по-високо ниво на социална компетентност, която проличава в най-голяма степен в общуването. Те научават, че имат права и отговорности, че и другите имат също права и отговорности и от възможностите им за диалог, обсъждане на въпросите, които застават пред тях

във всекидневния живот, зависят тяхното самочувствие, емоционален комфорт и статус в групата на връстниците. Разбирайки своите права и правата на другите, те се научават да уважават „чуждото“ мнение, да се поставят на мястото на другия, да се отнасят с респект към личността на другия, убежденията му независимо от етнически и социален произход и пр. *Чрез „практикуването на гражданство“ децата усвояват „равенството“ като право и ценност.*

Във Всеобщата декларация за правата на човека Организацията на обединените нации е провъзгласила, че децата имат право на специални грижи и помощ. И тези грижи и помощ се посочва, че децата следва „да ги усетят“ в „семейството, като основна клетка на обществото и естествена среда за израстването и благосъстоянието на всичките му членове, и особено на децата“⁽²⁾. В Преамбюла към Конвенцията за правата на детето се допълва, че „...на децата трябва да бъдат оказани необходимата защита и съдействие, така че то да може пълноценно да поеме своята отговорност в обществото“. По-нататък се признава, че за пълното и хармонично развитие на личността на детето то трябва да расте в семейна среда, в атмосфера на щастие, любов и разбирателство. Смыслът на осигуряването на такова социално битие на детето е с цел „да бъде напълно подготвено за самостоятелен живот в обществото и да бъде възпитано в духа на идеалите, провъзгласени в Устава на Организацията на обединените нации, и по-конкретно в дух на мир, достойнство, толерантност, свобода, равенство и солидарност“.

По своята същност гражданското образование се разпростира в две основни направления, измерения – като статут и като ценности. В първия план юридическите разпоредби в различните европейски страни са различни, но посоката е на синхронизиране на законодателството на страните членки на ЕС. По своята същност и основен смисъл ЕС следва да се развива като общност на ценности, вкл. права ценности. Това е по-трудният, продължителен процес, от който в голяма степен зависят знанието и практикуването на правата в обществото. Тук е базисната роля на гражданското образование днес.

В исторически план, у нас темата за правата и задълженията на гражданите, като иманентна част от гражданското образование, присъства убедително в педагогическата литература. Така например, още когато *Никола Станев през 1894 г. в своето „Гражданско учение“ оформя структурата и съдържанието на великия си откъм демократични права и ценности труд, той отделя специално внимание на усвояването на правата – граждански, социални и пр., и формирането на ценностния облик на гражданина след Освобождението на България от турско робство.* Авторът специално подчертава ролята на семейството – първата социална среда за детето, и ролята на родителите за постепенното разширяване на правата и отговорностите на гражданите, за което гражданското образование следва да ги подготви „в разумност и със знания“. В труда, предназначен за „горен курс, година II“, не се пренебрегва ролята на управлението, на разделението на властите, правомощията на отделните министерства и пр. за създаването на истински благоприятна среда

за развитието на гражданите. Специално се подчертава ролята на Сметната палата: „Тази палата преглежда сметките на всички учреждения, колко пари са похарчили, правилно и законно ли са ги похарчили и т.н. Дето има неправилно взети държавни пари, тя ги иска обратно, да се възвърнат в ковчежничествата“ (Stanev, 1894: 60). Цитирането на този текст не е самоцелно, а израз на необходимата предпоставка за формирането на гражданина, който познава и съблюдава своите права и задължения. Цялостната микро- и макросреда обогатява правата и задълженията на гражданите с морален или аморален оттенък. Защото *една система от права и задължения, вкл. правата на децата, „за да бъде същинска правна система, тя задължително трябва да отговаря на определени морални условия“* (Groisman, 2017: 137).

Така се откроява една от препратките на Н. Станев към икономическото направление на гражданското образование, за което основно е усвояването на професия, с която гражданинът ще храни своята челяд. Той рисува картината на едно гражданско общество, за което Гражданското учение има основна роля. То продължава до 1944 г. За един период от точно половин век Н. Станев се опитва да образова младите хора, че „държавата се урежда заради доброто на всеки гражданин. Затова наредбите ѝ трябва да бъдат добри, та хората да си живеят мирно и братски помежду си; ...да не гледат да си отнемат правата и свободата един на друг. Правата са общи: всеки като пази своето право, трябва да пази и правото на съгражданина си, защото неговото право зависи от правото на другите. Свръзката, която прави държавата трайна и яка, е справедливият и *общ* за всички *закон*“ (Stanev, 1894: 26).

Както тогава, така и сега политическо-правното (социално-политическото, както се нарича от някои автори) измерение на гражданското образование е един от основните структурни компоненти, който има пряко отношение към взаимодействието между различните видове права-ценности и социалното битие на човешката личност. Един от основните принципи на това направление в гражданското образование е провъзгласяване върховенството на правата на човека. В този контекст правата на човека се разглеждат като „върха на пирамидата на правните правила“, като „ограничителната рамка за останалите норми, имащи за съдържание всички други ценности“ (Kolev, 2015: 14).

В този план, в условията на гражданското общество днес, вкл. чрез инструментариума на гражданското образование и правната система, следва „да се вземат всички подходящи мерки за осигуряване закрилата на детето против всички форми на дискриминация или наказание на основание на статута, действията, изразените мнения или убеждения на неговите родители, законни настойници или членовете на неговото семейство“⁽²⁾. Правата на детето от Конвенцията, които имат по-конкретен характер, са: чл.6: „...всяко дете има присъщо право на живот“; чл.7: „...право на име, да придобие гражданство, правото да познава и да бъде отглеждано от своите родители“; чл.10: „...има право да поддържа лични отношения и преки контакти с двамата си родители редовно освен при изключителни обстоятелства“. Към тези права-ценности се добавят още: възможност да бъде изслушвано; ...правото на

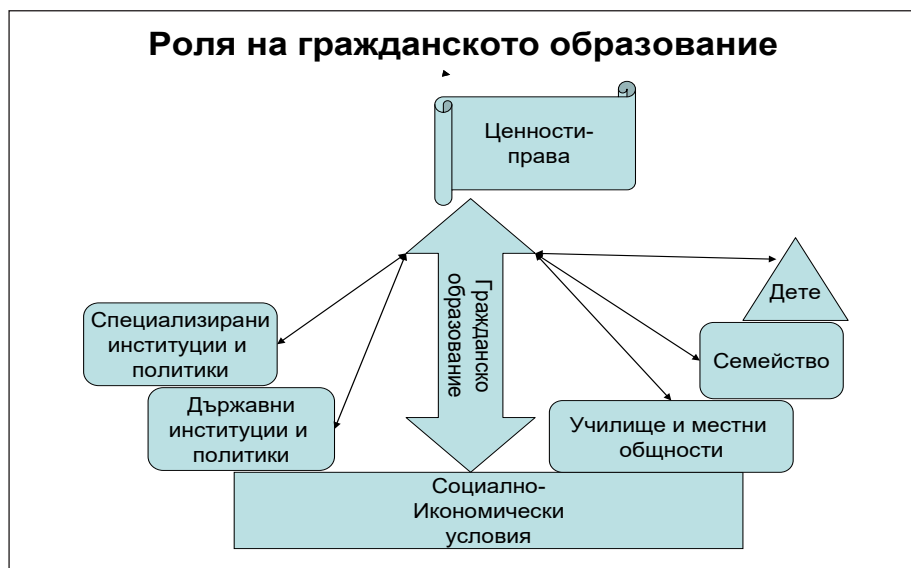
свобода на изразяване на мнение; „...правото на свобода на мисълта, съвестта и религията“ (чл.14). В зависимост от възрастта и зрелостта на детето тези изисквания следва и могат да станат част от съдържанието на гражданското образование в училищна или извънучилищна среда. Тяхната основна цел е осигуряване на една обществена среда в близкото и по-далечното обкръжение на детето, която да бъде благоприятна и насочена към неговото „социално, духовно и морално благосъстояние и физическо и умствено здраве“ (чл.17).

Един от важните акценти в контекста на разглежданата връзка между гражданското образование и закрилата на правата на децата се съдържа в член 23 от Конвенцията. Според него: „Държавите страни по Конвенцията, признават, че дете с умствени или физически недостатъци трябва да води пълноценен и достоен живот в условия, които осигуряват достойнството му, поощряват самостоятелността и улесняват активното му участие в обществото... признава се правото на детето на специални грижи, които да отговарят на състоянието на детето и на положението на родителите или другите лица, грижещи се за детето“.

Може би едно от най-важните права-ценности е определено в чл. 28 и конкретизацията му в чл.29 – правото на детето на образование. Една от основните теми тук е намаляване на относителния дял на децата, напуснали училище. Съществуващите проучвания по темата насочват към един много важен извод: *правата-ценности следва да намерят своето обезпечение*, да има възможности за реализирането им на микро- и макроравнище. В противен случай остават само на хартия. Това се отнася и за гражданското образование. Учебната документация, за да оживее в училище и извън него, необходими са добре подготвени директори, учители, педагогически съветници, възпитатели. Факултетът по педагогика в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ има значителен опит вече в това отношение – след промените в учебните планове преди 5 години гражданското образование се изучава от студентите в специалностите „Педагогика“ и „Неформално образование“ като отделна учебна дисциплина. Въвеждането на гражданско образование като самостоятелен учебен предмет в средното училище следва да бъде обезпечено с теоретико-практически добре подготвени учители, които ще „преведат“ на достъпен език на учениците от различните възрастови групи ценностите на демократичното гражданско общество и европейските ценности („ценности на съюз от отечества“).

В педагогическото познание през последните години все повече се утвърждава технологичният подход, т.е. налице е стремеж към „очертаване“ на пътя, по който следва да се придвижва гражданското образование, последователността от стъпки, които да се следват, за да се стигне и до същностната тема за правата и отговорностите на човека и гражданина, респ. правата на децата. В този процес е важно да се изследва и ролята на гражданското образование във връзката и зависимостта, която съществува между него и останалите силни фактори за социална промяна във всяко едно общество: социално-икономическа среда, училище и местни общности, държавни институции и политики, специализирани институции и полити-

ки. Познаването и практикуването на правата-ценности от детето в семейната и по-широката социална среда е основната цел на социалното учене, на социалната интеграция на всеки млад човек. Базисна е ролята на гражданското образование сред другите фактори на образование и възпитание.

Фигура 1

При отчитане промените в икономическата среда и отваряне на нови работни места, на разгръщащата се по-добра превенция на отпадането на децата от училище през последните години, при създаването на условия за по-адекватно на пазара на труда професионално ориентиране и професионално образование (с развитието на дуалното образование) и нови възможности за професионална реализация ще се постигне и по-добро равнище в икономическото направление в гражданското образование. Защото правото на образование, като едно от основните социални права, заедно с правото на здравеопазване са в основата на бъдещата социална, вкл. професионална активност на всеки млад член на обществото.

Представеният „корабен“ модел на педагогически, социално-педагогически и институционални взаимодействия на различни равнища изисква реабилитиране на „гражданското учение“ в българското училище, защото, както прозорливо е казал Зб. Бжежински в „Извън контрол“ – във времена на съмнителна пазарна философия образованието и училището следва да задават критериите, моралните ориентири, за да се превърне обществото в по-демократично, в общност от граждани, които са социално активни в името на общото благо.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Преамбюл на Конвенцията за правата на детето, приета 1989 г. и влязла в сила на 3.07.1991 г.
2. Конвенция на ООН за правата на детето. Приета от ОС на ООН на 20.11.1989 г. Ратифицирана с решение на ВНС от 11.04.1991 г. – ДВ, бр. 32 от 23.04.1991 г. В сила от 3.07. 1991 г.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

- Bzhezinski, ZB. (1994). *Izvan control*. Sofia: Obsidian [Бжежински, ЗБ. (1994). *Извън контрол*. София: Обсидиан].
- Groisman, S. (2017). *Pravo I moral*. Sofia: Siela [Гройсман, С. (2017). *Право и морал*. София: Сиела].
- Kolev, T. (2015). *Pravoto I pravata kato kulturen fenomen*. Sofia: Siela [Колев, Т. (2015). *Правото и правата като културен феномен*. София: Сиела].
- Slavov, At. (2017). *Grajdanskoto uchastie v konstitucionnata demokracia*. Sofia: Siela [Славов, Ат. (2017). *Гражданското участие в конституционната демокрация*. София: Сиела].
- Stanev, N. (1894). *Grajdansko uchenie*. Plovdiv: Hr. G. Danov [Станев, Н. (1894). *Гражданско учение*. Пловдив: Хр. Г. Дановъ].
- Strakova, L. (2014). *Grajdanskoto obrazovanie – integrirasht factor za formalnoto I neformalnoto obrazovanie*. *Pedagogika*, 7 [Стракова, Л. (2014). *Гражданското образование – интегриращ фактор за формалното и неформалното образование*. *Педагогика*, 7].

CIVIC EDUCATION AND CHILDREN'S RIGHTS

Abstract. The topics of civic education and children's rights are being discussed more and more frequently in the past 11 years after Bulgaria joined the EU. Civil education is expected to familiarize children with their "equal and inalienable rights, the most important of which are freedom, justice and peace in the world". The outcome of civic education cannot be just "simple voters", but rather personalities concerned about the public good. Through the civic education, the moral basis of children's rights is internalized.

✉ **Dr. Lilyana Strakova, Assoc. Prof.**

Faculty of Education

University of Sofia

Sofia, Bulgaria

E-mail: l.strakova@fp.uni-sofia.bg